

ПІДГОТОВКА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ФАХІВЦІВ ДО РОБОТИ В УМОВАХ ОСВІТНЬОЇ ІНКЛЮЗІЇ

І.А. Малишевська

Стаття присвячена дослідженню стану підготовки психолого-педагогічних фахівців до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання. Проаналізовано проблеми модернізації та організації підготовки та перепідготовки психолого-педагогічних кадрів, які забезпечуватимуть інклюзивне навчання в Україні. Закцентовано увагу на системі підготовки психолого-педагогічних кадрів до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами, яка на нинішньому етапі реформується з урахуванням прогресивних світових тенденцій і характеризується інноваційною стратегією: від інституціалізації до інклюзії.

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами, інклюзивне навчання, професійна підготовка психолого-педагогічних фахівців, інноваційна стратегія.

ПОДГОТОВКА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛИСТОВ К РАБОТЕ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

И.А. Малишевская

Статья посвящена исследованию состояния подготовки психолого-педагогических кадров к работе с детьми с особенными образовательными потребностями в условиях инклюзивного обучения. Проанализированы проблемы модернизации и организации подготовки и переподготовки психолого-педагогических специалистов, которые будут обеспечивать инклюзивное образование в Украине. В статье акцентируется внимание на системе подготовки психолого-педагогических кадров к работе с детьми с особенными образовательными потребностями, которая реформируется сегодня с учетом прогрессивных мировых тенденций и характеризуется инновационной стратегией: от институциализации к инклюзии.

Ключевые слова: дети с особенными образовательными потребностями, инклюзивное обучение, профессиональная подготовка психолого-педагогических специалистов, инновационная стратегия.

TEACHING STAFF PREPARATION TO WORK IN INCLUSION

I.A. Malyshevskaya

The article investigates the state of teaching staff preparation to work with children with special educational needs in terms of inclusive education. The problems of updating training and retraining of the teaching staff providing inclusive education in Ukraine have been raised in the article. The system of teaching staff training to work with children with special educational needs has been focused. At this stage this system is reformed on the basis of progressive global trends and is characterized by an innovative strategy: from institutionalization to inclusion. Secondary school teachers' training to work with children with special educational needs is viewed as top priority. The problems of their professional development, which is to subject to the key requirements, are outlined in the article. All this raises the necessity to continuously improve their personal characteristics. Improving existing and acquiring new knowledge in the field of inclusive education is of great importance too. Professional and skills development are essential for teachers who work with children with special educational needs. The concept of lifelong education is the means of solving this problem. It defines a new approach to designing the system of inclusive education.

Key words: children with special educational needs, inclusive education, teaching staff professional development, innovative strategy.

В умовах становлення в Україні громадянського суспільства, правової держави, демократичної політичної системи вища освіта як відкритий соціальний інститут, є визначальним чинником розвитку політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства, а також гуманізації суспільних взаємин, формування нових життєвих орієнтирів особистого та професійного зростання людини. Науковці (В. Андрущенко, Р. Гуревич, О. Дубасенюк, В. Кремінський, В. Луговий, Н. Нічкало, С. Сисоева та інші) сьогодні оцінюють стан вищої освіти в Україні як кризовий. Кризу в сфері освіти пов'язують, насамперед, із відставанням педагогічної системи освіти від темпів розвитку суспільства. Сучасна система вищої освіти в Україні, на жаль, ще не спроможна забезпечити випереджального розвитку професійно-орієнтованої вищої освіти. Сьогодні спостерігається слабка компетентнісна спрямованість освіти, невідповідність змісту освіти засадам орієнтації на майбутню професію та потребам ринку праці. Причинами такої ситуації вочевидь є: стандарти вищої освіти перебувають у стані безперервного трансформування й модернізації, навчальні програми перевантажені фактичним матеріалом, відсутній вибір необхідних навчальних програм, неефективно відбуваються

процеси освітніх інновацій, потребують удосконалення методи викладання, недостатня робота проводиться у напрямі удосконалення Переліків напрямів та спеціальностей підготовки конкурентоспроможних фахівців. Особливо це стосується підготовки психолого-педагогічних кадрів, які будуть забезпечувати якісну інклюзивну освіту для дітей з особливими освітніми потребами.

Теоретико-методологічні аспекти системної підготовки психолого-педагогічних кадрів для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах упровадження інклюзивної освіти в Україні розглянуто в наукових працях Н. Будяк, Е. Данілавічюте, Т. Дегтяренко, В. Засенка, А. Колупаєвої, З. Ленів, С. Литовченко, О. Мартинчук, С. Миронової, Л. Найди, Л. Савчук, Т. Сак, О. Таранченко, О. Федоренко та ін. Нині активізувалася розробка їхніх педагогічних ідей щодо підвищення ролі й функцій вищої освіти, її впливу на становлення фахівця загальної педагогічної освіти загалом та спеціальної освіти як її невід'ємної частини.

Метою статті є аналіз стану підготовки психолого-педагогічних кадрів до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах освітньої інклюзії.

Система підготовки психолого-педагогічних кадрів до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами на нинішньому етапі реформується з урахуванням прогресивних світових тенденцій і характеризується інноваційною стратегією: від інституціалізації до інклюзії. Інноваційна методологічна парадигма такого реформування заснована на принципах дитиноцентризму, що передбачає виявлення природних нахилів кожної дитини, створення умов для їх успішного розвитку, сприяння самореалізації спочатку в навчанні, а потім і в житті. Принципи дитиноцентризму зумовлюють перехід від стратегії надання освітніх послуг за нозологічним спрямуванням у сегрегативних осередках, якими донедавна були спеціальні школи-інтернати – до стратегії задоволення освітніх потреб у закладах, які обирають батьки дітей з особливими потребами з урахуванням особливостей організаційно-педагогічного, навчально-методичного та корекційно-розвивального супроводів [3].

Поряд з прогресивними тенденціями розвитку інклюзивної освіти в Україні ще існує ціла низка нерозв'язаних проблем щодо забезпечення її кваліфікованими психолого-педагогічними фахівцями. Наукові розвідки В. Засенка вказують на відсутність:

- «системної співпраці центральних та місцевих органів виконавчої влади, громадських організацій з питань медичного, психолого-педагогічного та соціального супроводу дітей з особливими освітніми потребами, у тому числі дітей-інвалідів, починаючи з раннього віку»;
- «використання ресурсів спеціальної освіти при наданні корекційно-розвиткової допомоги дітям з особливими потребами, які перебувають у інклюзивних умовах, консультативної фахової допомоги їхнім батькам та педагогам»;
- «достатньої кількості ... кваліфікованих педагогічних, медичних та соціальних працівників, спеціальних психологів» для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами;
- «у штатних розписах дошкільних та загальноосвітніх закладів ставок соціального працівника, який має супроводжувати дитину-інваліда..., що ускладнює її інтеграцію в загальноосвітній простір» [3].

А. Колупаєва стверджує, що інклюзивна освіта «являє собою закономірний і логічний варіант трансформації інститутів загальної та спеціальної освіти». Науковець наголошує, що «реалізація ідеї інклюзії як однієї з провідних тенденцій сучасного етапу розвитку національної системи освіти жодною мірою не означає згортання наявної диференційованої системи спеціальної освіти, що ефективно інтегрування можливе лише в умовах постійного вдосконалення систем загальної та спеціальної освіти, ліквідації наявних кордонів між ними» [5].

На думку науковців (Н. Будяк, Т. Дегтяренко, В. Засенка, Т. Ілляшенко, А. Колупаєвої, В. Липи, О. Мартинчук, Н. Назарової, А. Обухівської, О. Таранченко, О. Федоренко та ін.), упровадження інклюзивної освіти в Україні як нової форми освіти для дітей з особливими освітніми потребами залишається однією з гострих проблем сьогодення, особливо в реалізації кадрового забезпечення нової галузі. В. Засенко зазначає, що для цього необхідно, насамперед, «привести до міжнародних стандартів систему підготовки та перепідготовки педагогічних працівників з урахуванням освітніх потреб дітей із порушеннями психофізичного розвитку..., розробляючи та запроваджуючи відповідні навчальні програми та залучаючи профільні установи, громадські організації, які опікуються цими питаннями; поширити практику впровадження в навчальні плани підготовки корекційних педагогів та спеціальних психологів навчальних програм та модулів із питань корекційної допомоги дітям з психофізичними порушеннями...; з метою просвітницької діяльності розглянути питання щодо включення в навчальні дисципліни навчальних закладів питань, пов'язаних із забезпеченням прав осіб з особливими освітніми потребами, нарівні з правами інших людей у суспільстві; здійснювати координування діяльності місцевих органів управління освітою щодо забезпечення інклюзивного навчання, реабілітації та соціальної адаптації дітей з особливими освітніми потребами» [3].

Запровадження інклюзивного навчання, на думку А. Колупаєвої, «має здійснюватися поступово, у міру підготовки кваліфікованих кадрів і зміни ставлення суспільства до дітей означеної категорії», а «реалізація інклюзивного навчання потребує узгоджених і невідкладних дій з боку відповідних Міністерств, місцевих громад тощо» [4].

Важливими умовами ефективності інклюзивної форми навчання є підготовка вчителів загальноосвітніх шкіл до розв'язання загальних і спеціальних завдань на рівні не нижчому за наявний в нині діючій системі спеціальної освіти: визначення функцій вчителя та вихователя інклюзивного класу/групи, спеціального педагога, психолога, соціального педагога, їх взаємодії та рівнів їхньої підготовки до інноваційного процесу. Як свідчить аналіз сучасної практики загальної освіти, у психолого-педагогічних кадрів відсутня спеціальна підготовка та мотивація до роботи з дітьми з особливими потребами. Тобто традиційної вузівської загальної педагогічної підготовки фахівцям, які працюватимуть або вже працюють в умовах інклюзивного середовища, звичайно, не достатньо. Слушною є думка Н. Назарової про те, що «педвузи не володіють нині технологіями підготовки до роботи в умовах інклюзивної освіти ні вчителів масової школи, ні спеціальних педагогів» [7]. Освітняни-практики зауважують, що інформаційна обізнаність педагогічних фахівців про основні положення інклюзивної освіти є основою для їх професійної діяльності. Нині педагоги заявляють про недостатню поінформованість з питань соціальної інклюзії та визнають власний дефіцит знань про форми й методи роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного середовища. Переважна більшість спеціалістів знайома з основами корекційної педагогіки й спеціальної психології в рамках навчального плану педагогічних вишів, а з основами інклюзивної освіти не знайомі взагалі або вивчали їх на курсах підвищення кваліфікації. На їхню думку, для розвитку в педагогів інклюзивного підходу до освіти дітей з психофізичними особливостями в розвитку необхідна розробка інноваційних педагогічних технологій, моделей змістового та організаційного боку навчально-виховного процесу, технологій психолого-педагогічної підтримки дітей, уміння працювати творчо в міждисциплінарному середовищі, де немає меж між спеціальними та масовими педагогами [8].

Як зазначають практичні працівники, нагальною проблемою впровадження інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами є недосконале кадрове забезпечення. Вони зауважують, що звичайні педагоги не мають досвіду інклюзивного навчання, крім того, вчителя, котрий за 36-годинний навчальний курс пройшов перекваліфікацію, фахівцем у галузі інклюзивної освіти «назвати важко». Практики вказують на те, що крім спеціальних педагогів, дитину з особливими освітніми потребами під час перебування в загальноосвітніх навчальних закладах мають супроводжувати психолог, соціальний педагог, логопед, асистент учителя, посади яких не завжди передбачені в штатному розписі навчального закладу. Для підтримки фахівців масових шкіл, які працюватимуть в умовах інклюзивного середовища, пропонують використовувати спеціальні навчальні заклади в якості консультативних центрів [1].

О. Таранченко, визначаючи перспективність закладів інклюзивного спрямування, застерігає від руйнування системи спеціальної освіти. Науковець вважає за необхідність «паралельно зі створенням нових закладів удосконалювати вже існуючі, надаючи їм нових функцій, розбудовуючи якісно нову взаємодію спеціальних та загальноосвітніх закладів». Вона зазначає, що «спеціальні навчальні заклади мають трансформуватися таким чином, аби стати багатофункціональними та виступати ресурсними центрами для загальноосвітніх шкіл і їх педагогів», які забезпечать: практичний досвід, матеріальні (спеціальна техніка, апаратура, комп'ютерні програми тощо) та кадрові ресурси, специфічні матеріали й методи викладання; індивідуальні заняття; спеціальну психолого-педагогічну допомогу (спеціального педагога та спеціального психолога) дитині з особливими освітніми потребами, яка навчається в масовому закладі, та психолого-педагогічним фахівцям цих закладів [9, с. 394].

Вітчизняні науковці А. Обухівська, Т. Ілляшенко, І. Луценко наголошують на нагальній необхідності підготовки самого загальноосвітнього навчального закладу до професійної інклюзії, тобто забезпечення психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами, професійного співробітництва команди психолого-педагогічних фахівців. Сучасні науковці С. Глазунова, О. Василькова, Е. Данілавічюте, О. Єрьоменко, В. Кобильченко, Т. Калініна, Т. Скрипник, О. Федоренко та інші визначають психолого-педагогічний супровід як цілісну педагогічну діяльність, як командну взаємодію різнопрофільних фахівців в умовах освітньої інклюзії.

О. Таранченко, О. Федоренко зазначають, що невирішеним залишається питання, пов'язане з організацією системи кваліфікованого психолого-педагогічного супроводу інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами в масових закладах освіти. О. Таранченко наголошує, що складність такого питання зумовлена відсутністю спеціальної підготовки педагогів загальноосвітнього закладу. Зважаючи на це, одним із першочергових завдань науковець визначає підготовку та перепідготовку педагогічних кадрів та профільних фахівців для забезпечення надання якісної освіти та послуг супроводу осіб з особливими освітніми потребами в умовах інклюзії [9, с. 391].

Ю. Мельник, досліджуючи особливості психологічного супроводу в умовах інклюзивного навчання, наголошує на недосконалому базовій підготовці психологів, соціальних педагогів (відсутні дисципліни інклюзивного спрямування); неузгодженість завдань із супроводу інклюзивного навчання з основною діяльністю практичного психолога та соціального педагога масового закладу [6]. Отже, неготовність загальноосвітнього навчального закладу до забезпечення психолого-педагогічного супроводу інклюзивного навчання призводить до його імітації, а це, зі свого боку, до дискредитації ідеї інклюзії, яка може перетворитися на «модну» тенденцію без якісних змін навчально-виховного процесу.

Для розв'язання кадрових проблем в інклюзивній освіті Т. Дегтяренко пропонує введення нових об'єднаних спеціальностей, які забезпечать універсальні знання майбутнім спеціалістам загальноосвітніх навчальних закладів та кваліфікацію «вчитель інклюзивної освіти» на рівні бакалавра, що передбачає модифікацію підготовки фахівців у системі вищої освіти й надає можливість забезпечити її наступність та безперервність. При поєднанні спеціальностей, наприклад, «Початкова освіта» та «Корекційна освіта» (за нозологіями), випускник за першою спеціальністю здобуває академічну й професійну освіту, що відображається в дипломі: «Вчитель початкової школи»; за другою спеціальністю – професійну освіту: «Вчитель інклюзивної освіти початкової школи». Т. Дегтяренко зазначає, що за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавр фахівець готується впродовж чотирьох років. За новою спеціалізацією поглиблена підготовка має здійснюватися відповідно до віку дітей з різними нозологіями: 1) учителі інклюзивної освіти дошкільного закладу; 2) учителі інклюзивної освіти початкових класів; 3) учителі інклюзивної освіти старших класів. До обов'язків майбутнього фахівця масового закладу поруч із наданням освітніх послуг буде входити корекційно-реабілітаційний супровід дітей з різними нозологіями залежно від їхнього віку [2, с. 332].

О. Таранченко в «Концепції розвитку національної системи освіти осіб з порушеннями слуху в Україні» розробила шляхи впровадження державної системи підтримки дітей з порушенням слуху, включаючи інклюзивні тенденції, які є фундаментальними також для інших нозологій дітей з особливими освітніми потребами. Нині стратегічними є інноваційні ініціативи науковця щодо створення комплексної державної системи супроводу дітей з особливими освітніми потребами, зокрема й у інклюзивному освітньому середовищі. Ця система передбачає:

- «адресне фінансування послуг супроводу незалежно від місця проживання дитини та закладу освіти, у якому вона перебуває»;
- розроблення кодового класифікатора порушень розвитку;
- «визначення та унормування переліку супровідних послуг для певної нозології (відповідно до класифікатора)»;
- здійснення обліку всіх осіб з психофізичними порушеннями від народження та створення відповідної електронної бази даних (єдиного реєстру) для забезпечення комплексної допомоги та супроводу;
- забезпечення міжгалузевого координування та узгодження взаємодії ключових відомств (міністерства охорони здоров'я, освіти і науки, соціального захисту);
- здійснення комплексного регулювання міжструктурної діяльності закладів, установ, організацій;
- «надання спектра послуг супроводу чи делегування таких послуг іншим структурам з подальшим моніторингом щодо їх надання» [9].

Модернізацію та розвиток національної системи освіти в напрямі інклюзивних тенденцій дослідниця вбачає в необхідності вдосконалення вищої педагогічної системи освіти і системи підвищення кваліфікації психолого-педагогічних кадрів, яка передбачає:

- «забезпечення спеціальної підготовки й перепідготовки педагогічних кадрів для впровадження інклюзивної практики»;
- забезпечення спеціальної підготовки й перепідготовки фахівців психолого-медико-педагогічних консультацій для кадрового забезпечення державної служби супроводу (окружних служб супроводу);
- запровадження системної організаційно-методичної, консультативної, просвітницької роботи серед освітян, батьків, громадськості стосовно можливостей забезпечення варіативності освітніх маршрутів для дітей з особливими освітніми потребами за умови надання визначеного спектра супровідних послуг» [9, с.420-421].

У межах процесу формування загальноєвропейського освітнього простору проблема модернізації та розвитку підготовки та перепідготовки психолого-педагогічних кадрів, які забезпечуватимуть інклюзивне навчання в Україні, набуває особливої актуальності. Прогресивні науковці наголошують, що підготовка педагогічних фахівців до інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами повинна здійснюватися відповідним чином: по-перше, необхідно системно готувати психолого-педагогічні кадри звичайних загальноосвітніх навчальних закладів та забезпечити спеціальну перепідготовку психолого-педагогічних фахівців для впровадження інклюзивної практики; по-друге – системно готувати

дефектологічних фахівців з орієнтацією, на систему спеціальної освіти, особливо на надання консультативних послуг у інклюзивних ресурсних центрах, які нині почали створюватися в Україні на базі психолого-медико-педагогічних консультацій.

Для пошуку оптимальних шляхів підготовки психолого-педагогічних фахівців до роботи в умовах освітньої інклюзії є необхідність дослідження проблеми формування їхньої професійної компетентності, пов'язаної з високим рівнем вимог, поставлених суспільством і професійним співтовариством до їхньої педагогічної діяльності.

Література

1. Акменс Л. А. Проблема впровадження інклюзивного навчання в регіонах / Л. А. Акменс // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / за ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака. – Вип. 17 в двох частинах, частина 1. Серія: соціальна педагогіка. – Кам'янець-Подільський: Медобори – 2006, 2011. – С. 11–19.
2. Дегтяренко Т. М. Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегія управління: монографія / Т. М. Дегтяренко. – Суми: Університетська книга, 2011. – 403 с.
3. Засенко В. В. Діти з особливими потребами: пріоритетні напрями державної політики України в галузі освіти, соціального захисту й охорони здоров'я / В. В. Засенко, А. А. Колупаєва // Дефектологія. Особлива дитина: навчання і виховання. – 2014. – № 3. – С. 20–29.
4. Колупаєва А. Стратегічні напрями сучасної освітньої політики України / А. Колупаєва // Дитина із сенсорними порушеннями: розвиток, навчання, виховання: зб. наук. праць / за ред. С. В. Литовченко, І. М. Гудим. – К.: О. Т. Ростунов, 2011. – Вип. 2. – С. 5–12.
5. Колупаєва А. А. Спеціальна освіта в Україні та модернізація освітньої галузі / А. А. Колупаєва // Дефектологія. Особлива дитина: навчання і виховання. – 2014. – № 3. – С. 20–29.
6. Мельник Ю. В. Особливості психологічного супроводу в умовах інклюзивного навчання / Ю. В. Мельник // Формування готовності педагогічних працівників до роботи з дітьми з особливими потребами в умовах інклюзивного навчання: тематичний збірник праць / упоряд. А. А. Волосюк, Н. А. Басараба, С. С. Козловська / за заг. редакцією А. О. Лавренчука. – Рівне: РОІППО, 2014. – С. 297–302.
7. Назарова Н. Интегрированное (инклюзивное) образование: генезис и проблемывнедрения / Н. Назарова // Социальная педагогика. – 2010. – № 1. – С. 77–87.
8. Савула В. В. Готовність педагогів як основний фактор успішності інклюзивного процесу в освіті / В. В. Савула // Формування готовності педагогічних працівників до роботи з дітьми з особливими потребами в умовах інклюзивного навчання: тематичний збірник праць / упоряд. А. А. Волосюк, Н. А. Басараба, С. С. Козловська / за заг. редакцією А. О. Лавренчука. – Рівне: РОІППО, 2014. – С. 137–150.
9. Таранченко О. М. Генезис національної системи освіти осіб з порушеннями слуху: дис. ... докт. пед. наук: 13.00.03 / Таранченко Оксана Миколаївна. – Київ, 2013. – 528 с. – Бібліогр.: 528 с.

References

1. Akmens L. A. Problema vprovadzheniya inklyuzivnoho navchannya v rehionakh / L. A. Akmens // Zbirnyk naukovykh prats' Kam'yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka / zared. O. V. Havrylova, V. I. Spivaka. – Vyp. 17 v dvokh chastynakh, chastyna 1. Seriya: sotsial'na pedahohika. – Kam'yanets'-Podil's'kyu: Medobory – 2006, 2011. – S. 11–19.
2. Dehtyarenko T. M. Korektsiyno-reabilitatsiyna diyal'nist': stratehiya upravlinnya: monohrafiya / T. M. Dehtyarenko. Sumy: Universytet's'kaknyha, 2011. – 403 s.
3. Zasenkov V. V. Dity z osoblyvymy potrebamy: priorytetni napryamy derzhavnoyi polityky Ukrayiny vhaluzi osvity, sotsial'noho zakhystuy okhorony zdorov'ya / V. V. Zasenkov, A. A. Kolupayeva // Defektolohiya. Osoblyva dytyna: navchannya i vykhovannya. – 2014. – # 3. – S. 20–29.
4. Kolupayeva A. Stratehichni napryamy suchasnoyi osvitynoyi polityky Ukrayiny / A. Kolupayeva // Dytyna iz sensorynymy porushennyamy: rozvytok, navchannya, vykhovannya: zb. nauk. prats' / zared. S. V. Lytovchenko, I. M. Hudym. – K.: O. T. Rostunov, 2011. – Vyp. 2. – S. 5–12.
5. Kolupayeva A. A. Spetsial'na osvita v Ukrayini ta modernizatsiya osvitynoyi haluzi / A. A. Kolupayeva // Defektolohiya. Osoblyvadytyna: navchannya i vykhovannya. – 2014. – # 3. – S. 20–29.
6. Mel'nyk Yu. V. Osoblyvosti psykholohichnoho suprovodu v umovakh inklyuzivnoho navchannya / Yu. V. Mel'nyk // Formuvannya hotovnosti pedahohichnykh pratsivnykiv do roboty z dit'my z osoblyvymy potrebamy v umovakh inklyuzivnoho navchannya: tematychnyy zbirnyk prats' / uporyad. A. A. Volosyuk, N. A. Basaraba, S. S. Kozlovs'ka / zazah. Redaktsiyeyu A. O. Lavrenchuka. – Rivne: ROIPPO, 2014. – S. 297–302.
7. Nazarova N. Integrirovannoe (inklyuzivnoe) obrazovanie: genezisiproblemyivnedreniya / N. Nazarova // Sotsialnayapedagogika. – 2010. – № 1. – S. 77–87.
8. Savula V. V. Hotovnist' pedahohiv yak osnovnyy faktor uspishnosti inklyuzivnoho protsesu vosviti / V. V. Savula // Formuvannya hotovnosti pedahohichnykh pratsivnykiv do roboty z dit'my z osoblyvymy potrebamy v umovakh inklyuzivnoho navchannya: tematychnyy zbirnyk prats' / uporyad. A. A. Volosyuk, N. A. Basaraba, S. S. Kozlovs'ka / zazah. Redaktsiyeyu A. O. Lavrenchuka. – Rivne: ROIPPO, 2014. – S. 137–150.
9. Taranchenko O. M. Henezys natsional'noyi systemy osvity osib z porushennyamy slukhu: dys. ... dokt. ped. nauk: 13.00.03 / Taranchenko Oksana Mykolayivna. – Kyyiv, 2013. – 528 s. – Bibliohr.: 528 s.